

Ірина Хоцянівська, доц. (Вінниця)

УДК 821.161.2–342.09

ББК 84. 4(УКР)

Сатира і способи її вираження в оповіданні «Лумера» Леся Мартовича

Стаття присвячена поетиці оповідання Леся Мартовича «Лумера», у якому сатиричне розвінчування дійсності знайшло свій вияв у розкритті внутрішнього психологічного характеру, а також у зіставленні негативного з іншими життєвими явищами.

Ключові слова: *оповідання, сатира, гумор, іронія, сарказм, гротеск.*

Irina Hotsanivska Satire and its means of expression in Les Martovych story "Lumera"

Main topic of this article is the poetics of Les Martovych's narrative «Lumera», in which satirical debunking of reality was manifested in discovering internal psychological nature of characters, as well as in comparison of negative aspects versus other life events.

Keywords: *stories, narrative, satire, humor, irony, sarcasm, grotesque.*

Сучасне уявлення про розмаїтість і складність українського літературного процесу кінця ХІХ – початку ХХ століття було би неповним без усебічного вивчення творчості Леся Мартовича – блискучого художника слова, пристрасного публіциста, талановитого редактора демократичних видань. Особливо помітним є внесок митця у розвиток сатиричного напрямку в історії української літератури означеного періоду. Це засвідчують і найновіші літературознавчі праці Г. Марчук, В. Миронюк, Я. Мельничук, Р. Піхманця та ін. Мета пропонованої статті – з'ясувати роль сатири як зображально-виражального засобу в оповіданні «Лумера» Леся Мартовича.

Поетика Леся Мартовича складалася поступово як особлива система засобів іронії, епітетів, метафор, зоологічних уподібнень, гротескних образів і типологічних узагальнень. Після опублікування «Нечитальника» сатирик переживав небувале творче піднесення, виявляючи невичерпну літературну винахідливість. Він мовби не встигав за могутнім напливом

вражень, ідей і картин, поспішав заглянути в ті нові сфери, що відкривалися його свідомості, доторкнутися до нових пластів життя і художньої творчості, зафіксувати картини, закласти начала втіленню нових замислів, що виникали в процесі роботи над першою збіркою оповідань «Нечитальник».

Якісно новий крок у плані художньої майстерності бачимо у другому оповіданні Мартовича «Лумера» (1891). Мартович намагається показати реальні картини живої дійсності, або схоплені в дзеркалі своєї душі карикатури, часто ближчі до дійсності, ніж самі портрети. Сатиричне розвінчування реалізується Мартовичем як у формі комічної невідповідності, так і у вигляді позакомічного відображення потворного, страшного. Сатиру часто ототожнюють з гротеском, «улюбленим» засобом художнього узагальнення Мартовича, яким він далєбі не обмежується. У процесі свого розвитку людство виробило декілька основних форм сміху (комічного): гумор, іронію, сарказм. Сатирики всього світу користуються цими засобами, зрозуміло, кожен по-своєму, залежно від спроможностей таланту уміння поєднувати різні форми висміювання, або ж обмежуватися тільки однією з них; від манери сприймати й оцінювати комічне в самій дійсності тощо.

Гумор Мартовича дивовижно багатий і різноманітний. Письменник володів усіма відтінками смішного. Гумор та іронія перепліталися в його творах з дотепом та їдким сарказмом. Найактивнішою фарбою в художній палітрі Мартовича виступає іронічність розповіді. Вона виявляється в найрізноманітніших формах: автор то іронізує над своїм героєм, то герой іронізує над оточенням, то оповідач іронічно ставиться до своєї розповіді, або ж те, що відбувається, примушує усміхнутися навіть бувалого читача.

Іронія стала ознакою світосприйняття письменника, який добре знав багато з того, що до цього вважалось таємним, не пізнаним, що спиралось на віру, ілюзію, культ. Митець може все пояснити, однак не має сили все змінити. Усвідомлення свого безсилля надає його іронії драматичного відтінку. В своїй загальній філософсько-естетичній суті іронія проростає з усвідомлення недосконалості світу, з несумісності мрії і дійсності, добра і зла, смішного і драматичного, розумного й алогічного.

Подібно до Г. Гессе, який уже в наш час, спираючись на те, що в людині і людстві постійно існує двоголосся добра і зла, веселості і смутку, Мартович задовго до цього намагався «знайти вираз для двоєдності, хотів би написати глави і періоди, де постійно відчувалася б мелодія і контрмелодія, де багатогранність супроводжувала би єдність, жарт, серйозність... Пригнути обидва полюси життя один до одного, записати на папері двоголосся мелодії життя мені ніколи не вдасться. І все-таки я буду слідувати невиразному повелінню зсередини і знову і знову відважуватися на такі спроби. Це і є та пружина, що рухає мій годинник» [Гессе 1977: 201, 203].

Відзначене обмежувало радість і горе, комізм і трагізм в оповіданнях Мартовича. На ґрунті додання труднощів і суперечностей такого двоголосся формувалась індивідуальна своєрідність письменникової манери.

У неповторних ідеях і художніх вирішеннях кожного письменника відображається, як відомо, загальний настрій епохи, загальні творчі принципи. У формах внутрішньої напруги проявляються певні спільні риси, що створює не тільки особистісний стиль художника, а й відображає більш загальні принципи творчості, її закономірності, фактори, пошуки в ній. Такою спільністю в творчості Мартовича ми б назвали іронічність.

Іронія – це мудрість, закладена в творі, котру не всі й не завжди усвідомлюють, сприймають. Вона передбачає певне інтелектуальне і емоційне налаштування письменника, його здатність реалізувати на іносказання. Їй великою мірою властиве двопланове вживання слова – одночасно в прямому і тропеїчному (переносному) значенні. Іронією пройнята вся загальна атмосфера оповідань Мартовича, їх зміст і форма. В площині змісту поняття загальної атмосфери може бути визначене як відображення і відтворення характерних рис тієї дійсності, з якою зв'язаний зміст твору, і від тих конкретних життєвих обставин, в яких діють персонажі: «Жав Іван Притика із своєю жінкою, Аницею, на попівським лані за снопи. Сонце вже зайшло, а вони все не покидали роботу, бо ті, що жнуть на снопи, раді би ще хоч кілька снопів докинути. І в гадці собі не мають, що сьогодні лиш раз їли, як коли ті пани не зважають на ціну напиків, чи вони дешеві, чи

дорожчі, але п'ють загалом, як уже розсмакують» [Мартович 1976: 5].

Лесь Мартович вдається до іронічної інтонації, що виросла з усвідомлення недосконалості світу, несправедливості його укладу, з несумісності мрії і дійсності. Насправді ж голова Івана Притики була повністю зайнята думкою про їжу. «Скільки раз уже його охота забирала шпурнути серпом та хоч побалакати за їду (усе відвів би душу), так же не міг ізважитися» [Мартович 1976: 5]. Спроби притлумити відчуття голоду думкою про снопи, розмовою про поросятко, виявлялись марними. З легким гумором розповідає Мартович про голодні муки Івана Притики, про його бажання вгамувати голод хоча б холодним голим борщем. Письменник відтворює зміни складних душевних станів героя: терпіння, обурення, злість, сором, надія. Та у будь-якому психічному стані Іван виявляє гідне подиву вміння контролювати й об'єктивно оцінювати свої дії і вчинки. Йому хочеться хоч поговорити про їжу, але дружину обсіли зовсім інші думки: як перезимувати, «острішок поправити, бо завсіди затікає. Іван на бовтне що бовтне, а всередині аж кипить:

– Що ця, – говорить д'собі, розбалакалася, як із храму йдучи? Тото я їй зараз хавку заткаю. Та що ж бо я (сам себе уговкує) жінка тут не винувата. Ігі! (так сам до себе). Воно мені з голоду так, чи що? Це, відай, не голова моя таке прибандурює, але жолодук!»

По такій гадці стало Іванові омпно (соромно – І. Х.) Він ухнюпився, замовк, як води в рот набрав, та й мовчки приплентався домів» [Мартович 1976: 6]. Перед нами людина добра, тактовна, делікатна. Приховуючи свій справжній настрій, він підтримує розмову, знаходить справедливі причини своїх «крамольних» думок проти невинної дружини. Мартович вживає ремарки-коментарі, дієслівну синоніміку, розгорнуті порівняння, що часто переростають у самостійний художній образ, але жодного разу при цьому не глузує: («І в гадці не мають, що сьогодні лиш раз їли, як коли ті пани не зважають на ціну напиків, чи вони дешеві чи дорожчі, але п'ють загалом, як уже розсмакують»; «Ій! Як прихопився чоловік до борщу, як узяв тевкати, як коли добрий кінь із вагою під гору вдирає. Що як він з вагою тягне помало

рівненькою дорогою, а під гору йому і стримуватися приходиться... Але зате на самій горі стає віддихуватися...» [Мартович 1976: 6].

Здається, зображення рухів, міміки, жестів, поз письменник дає більше для того, щоб читач бачив і розумів героя в світлі авторської концепції. Власне, змістова сторона цієї концепції письменника свідчить і про його світогляд, і душевний стан, дає змогу осягнути ідеологічне й естетичне наповнення твору і своєрідність його героїв. Симпатії автора повністю на боці скривджених. Усім серцем автор прагне бачити своїх героїв багатими і щасливими, але не може грішити проти істини і показує «Івана, як старця: лице його почорніле, застелилося сивими пишками, очі запалися, ноги не служили, а до того Анипя одягла його в старий дірявий сардак та й веде босого» [Мартович 1976: 14]. До вже відомого віку обох героїв, виснаження, бідності, Мартович додає портретні мазки: колір обличчя (почорніле, бліде), етнографічні деталі, що вказують на місце дії – Покуття (сардак, перевесло замість пояса, перемітка). Тут знову натрапляємо на прийом, використаний у «Нечитальнику», – невідповідність підкреслено ввічливого стилю особі, якій він адресується. На Покутті називають газдів на «ви», але Іван Притика – наймит, його одяг нічим не відрізняється від жебрацького, тому фраза «газда вийдуть із хати та примістяться на возі» звучить гіркою іронією.

Ще кілька портретних штрихів Івана додає Аниця. Намагаючись хоч чимось зарадити хворому чоловікові, вона звертається за порадою до знахарки, кількаразово повторюючи: «Вони в мене маломовні, так уже бачу, змаленьку. Слабі вони й до роботи, й до бесіди не говірки» [Мартович 1976: 15]; «А Йван, маломовний він та й слабий до роботи, тільки й робить, що змагає раз у раз» [Мартович 1976: 16] «хоч маломовні, та щире в них серце» [Мартович 1976: 16].

Даючи характеристику Іванові, Аниця саморозкривається. Вийшла заміж за немолодого вдівця, бо сподіватися на парубка бідній дівчині не доводилося, а в Івана добре серце, то «може чого й доробиться». Нічого однак «не доробилося», та вона не нарікає на долю. Аниця вміє побачити й оцінити чесноти свого чоловіка і сторицею відплачує щирістю за щирість. Не за коханим побивається вона. За людиною, такою знедаленою, як сама.

Побивається щиро, зворушливо, саможертвно. У цьому її висока краса.

Мартович створив привабливий образ темної (одержавши рецепт, вона питає, чи з хлібом його їсти, чи з водою пити; перекручує слово «читарня»), забобонної («Це якесь наслання. Це пороблено. Хтось і нам завидує, не діждав би днинки святої побачити»), але благородної жінки. Ні злиднів, ні фізичної праці вона не боїться. Та й людський поговор її не вразить. Тяжко журиться вона хворобою чоловіка («Та хоч вороги й підіймають їх на сміх, що це дедя (батько – І. Х.) з донькою живе, хоч гірко їм хліб приходить, то вона все собі не міркувала би, лиш коби не слабість»).

Глибоке співчуття викликають долі цих щирих, добрих, чесних людей, обідраних цісарським урядом, позбавлених елементарних людських прав. Вони шукають виходу і знаходять його в службі. Одне ярмо змінюється іншим, а мужицькі лумера невідступно йдуть слідом за ними. Звідси трагічний фінал надій (тяжка хвороба) і філософський висновок героя про життя всього селянства, змушеного жити «лумерами»: «Перше лумеро – мужик оре; друге лумеро мужик волочить (...) осьме лумеро – мужик несе... ба ні! Гидно: тут знов інакші лумера: перше лумеро – мужик несе, де кажуть; друге лумеро – мужик несе... третє... та цих, мой, таких лумерів, що звіді на небі, що піску в морі!» [Мартович 1976: 17].

Мартовичу вдалося відтворити перехідні моменти між буденним і «віковим», щоденним і постійним, комедійним і трагічним в душі селянина – іронію, що знаходить вихід своєму болю в курйозних ситуаціях. У ставленні автора до свого героя поєднуються серйозність й іронічність, але з домінантою співчутливості. В результаті вийшов не гоголівський сміх крізь сльози, а сміх крізь біль, усмішка крізь сум. Таке переплетення смішного й драматичного стало визначальною стильовою рисою художньої палітри Мартовича.

Коли розглядати окремі твори письменника, то впаде в око, що кожний (навіть епізодичний) образ-персонаж має свій портрет. Письменник володіє умінням наділяти кожного героя чимось індивідуальним, своїм. Часто це якась маленька, але досить промовиста деталь у міміці, манері триматися, говорити, завдяки

якій Мартовичевих персонажів, ані переплутаєш, ані забудеш. Вражає нас і різноманітність портретів (портрет-вдача, портрет-характер, портрет-роздум), і багатобарвна поетика змалювання його (доброзичливий сміх, гумор, іронія, сарказм, сатира, гротеск, карикатура, тропіка, соковита, образна мова).

Мартович малює переважно психологічний портрет, у якому через зовнішність розкривається внутрішній світ персонажа, його характер. Через індивідуальні риси певної людини письменник підмічає і виявляє спільні риси, властиві соціальній групі, створюючи таким чином характер-тип.

В оповіданні «Лумера» подано колоритний гротескний образ отця Кабановича. Читач знайомиться з ним у третьому розділі оповідання. Його прізвище дає уяву про його зовнішність. Добір прізвищ, що розкривають внутрішню суть персонажа, властивий поетиці Мартовича (пан Деришківський, суддя Кривдунський, Іван Рило, жебрак Книш та ін.).

Широко використовував Мартович зоопітети, образи тваринного світу при відтворенні морального обличчя персонажа. І це не випадково. Саме завдання розвінчування психології представника полюбительської касты закономірно підводило Мартовича до зоологічних уподібнень, як це спостерігаємо в образі отця Кабановича («Лумера»).

Поступово всі прийоми портретного опису (гротеск, карикатура, перебільшення, іронія, сарказм, гіпербола, дієслівна синоніміка в поєднанні з влучними порівняннями) «працюють» на розкриття повної відповідності зовнішності і поведінки Кабановича з його прізвищем, Цій меті підпорядкований і прийом зображення різних психічних станів героя. Кабанович обурений і злий, бо у розпалі жнив вже який день Аниця та Іван Притики не виходять дожинати його пшеницю. «Переказує піп через людей до Івана, щоби йшов дожинати, ба й посилає нарочно, – не йде ні Іван, ні його жінка. Отець Кабанович розсердилися». Ввічливо-шаноблива форма звертання на «ви» до персонажа, якого письменник ставить у комічні ситуації, наділяє карикатурною зовнішністю, звучить іронічно. Іронія тут не в суперечності між контекстуальним і буквальним змістом висловленого, її джерело – в протиріччі між серйозністю інтонації і ницістю предмета розповіді.

Мартович уміє про найкумедніші, найбезглуздіші речі цілком серйозно розповідати сам, або наділяти цією властивістю своїх героїв. «Що-то, – каже, – мужик гнилий! Не йшла би тота жебрачія ро бити, але, пані, п'є дома! Пішов би я, – каже, – сам до нього та порозгонив би лайдаків (бо це, пані, загибель народа), але тепер ніяк: така духота на дворі, що прийдеться пропасти! Та-бо ця, пані, духота не лиш мені шкодить, але й моїй пшениці, бо десь песі мужики тепер нічого не роблять... (геть руський нарід, пані, ледачіє: піде до крамарів у найми). Коби ж я так міг вихопитися в поле, я ж би їм показав, якби якого не застав при роботі» [Мартович 1976: 8].

Про зовнішність героя прямо ще не сказано ні слова, але той факт, що отець не може «вихопитися» не тільки в поле проконтролювати роботу мужиків, а й у сад, у холод, вказує на огрядність попа. Лейтмотивна портретна деталь отця Кабановича – патологічна вгодованість – зрима, матеріальна. Вона несе надзвичайно важливе смислове навантаження. Доповнюючись різноманітними відтінками, вона виростає до ступеня ядра характеру. Перед нами не тільки спотворена фігура, а й людина-паразит з наскрізь ожирілими душею і мозком.

Кабанович називає селян гнилими, лайдаками, неробами, а самого навіть «загибель народа» і перспектива суцільного наймитування не зрушує з місця. На такий «подвиг» він спроможеться аж упередвечорі, коли спаде спека. Отже, маємо ще один засіб досягнення комічної характеристики Кабановича – алогізм, невідповідність вчинків персонажа його словам. Ця деталь весь час повторюється в різних варіантах, поглиблюючись і набуваючи в контексті багатозначної символічності.

Розповнівши до втрати людської подоби, Кабанович заситів у покоях і «не міг уже в теплу днину возити свого черева, бо воно ані руш не браталося з сонцем» [Мартович 1976: 13]. Та коли йдеться про його особисті інтереси чи славу, отець готовий на «жертви»: написати анонімний допис у газету, «що в такім-то і такім-то селі жиє такий і такий священик, отець Кабанович, великий патріот і народолобець, що нищить темноту межи народом і засіває зерна просвіти. Слава ж йому, мовляв, за те; дай боже, аби такі люде і на камені родилися!» [Мартович 1976: 9].

Використаний тут засіб іронії – це не тільки форма вираження думки, художній засіб, а й ідейно-емоційна оцінка персонажа, який повністю цієї оцінки заслуговує. Очевидна невідповідність масштабів «патріотизму» Кабановича і його «жертв» ще більше підсилюється урочистістю і серйозністю тону розповіді: «Упередвечорі по тій дорозі, що попри Йванову хату, так то не бочка котиться, не віз із снопами сунеться, це отець Кабанович не то качається, не то йде; неначе та в байці, що одного часу та якось, бачу, таку штуку втяла, що ні їхала, ні йшла, ні летіла, ні пливла; отак і отець Кабанович. Правда, зблизька придивитися, якось він тими ногами перебирає; так же не двома: тим двом помагає ще палиця, груба-прегруба бучяла... Та й усотався ж: лице йому посиніло, очі наверх вилізають, голова аж убік перекривилася так, що крихітку було й шиї видко (а це дуже рідко лучається). Таку-то жертву зробив із себе отець Кабанович, заки зайшов перед Іванову хвіртку. Та тут лиш рукою махнув:

– Це, – каже, – й гадки нема пропхатися» [Мартович 1976: 8 – 9].

Домінантна деталь подана за допомогою дієслівної синоніміки і влучних заперечних порівнянь, що мають фольклорну основу (не бочка котиться, не віз із снопами сунеться; не то качається, не то йде). Вона доповнює портрет виразними фарбами, урізноманітнює колорит, видає прихований і тим більше вбивчий сарказм.

Тонка спостережливість, уміння відтворити зримо-відчутні пластичні портрети – загальноновизнані прикмети таланту Мартовича. Письменник ніби сам спостерігає хід Кабановича і з точністю стенографіста передає читачеві кожний жест, рух, особливо позу. Про це свідчать своєрідні ремарки, взяті в дужки, або підкреслені словом «каже». У ремарках не дається оцінка – вони або уточнюють сказане, або «нагадують» про оповідача.

У листі до М. Павлика, якому присвячено оповідання «Лумера», Мартович зізнався про намір дописати ще два оповідання: «Я маю ще сказати, що, відай, допишу яко другу часть до сего, закладини читальні в тім селі наперекір попові й дідичеві... тут, звісно, ліпше би мож схарактеризувати Кабановича. Та й гадаю ще й третю часть доробити «Аниця на службі в профессора». Але це («Лумера»), як побачите, само для себе може цілість становити»

[Погребенник 1971: 65 – 66]. Намір цей Мартович не здійснив, однак проблеми, порушені в «Лумерах», знайшли своє художнє втілення в інших його творах, зокрема в оповіданнях «Іван Рило» (1895) та «Винайдений рукопис про руський край» (1897).

Отже, в «Лумерах» сатиричне розвінчування здійснюється за допомогою внутрішнього психологічного розкриття характеру, а також засобом зіставлень негативного з іншими життєвими явищами. Мартович користується принципом виділення і загострення превалюючих властивостей персонажів – сатиричних і негативних. Якщо в негативному характері, створеному несатиричними засобами, суттєву роль відіграє сповнене драматизму відображення сили, розуму, можливостей, хай навіть згублених, духовного росту, то в сатиричному все це зостається, як правило, невластивим, чи, в крайньому разі, сплітається в останньому з властивостями, що знецінюють позитивні риси, здатні в образі несатиричним набути немаловажного значення.

Література: Гессе 1977 Гессе Г. Избранное. – М., 1977.; Мартович 1976; Мартович Л. Лумера // Твори. – К., 1976.; Погребенник 1971; Погребенник Ф. Леся Мартович. Життя і творчість. – К., 1971.; Хоцяновская И.В. Сатира и способы ее выражения в рассказе «Лумера» Леся Мартовича.

Стаття посвящає поезиці повествовання Леся Мартовича «Лумера», в котром сатирическое развенчания действительности нашло свое проявление в раскрытии внутреннего психологического характера, а также в сопоставлении отрицательного с другими жизненными явлениями.

Ключевые слова: рассказы, сатира, юмор, ирония, сарказм, гротеск.

Олена Щербак, асп. (Житомир)

ББК 83.3 (4 УКР)

УДК 821.2

Образ княгині Ольги у «Житті святої Ольги» Дмитра Туптала

У статті проаналізований образ княгині Ольги у агіографічному творі кінця початку XVIII ст. «Житіє святої Ольги» Дмитра Туптала. До уваги бралися особливості побудови образу Ольги як літературного персонажа, з урахуванням особливостей побудови традиційного образу